

Dinin Özü'ne Giriş *

Yazan: Ahmed Abdüllhalim ATİYYE
Çeviren: Yrd.Doç.Dr. Tamer YILDIRIM**

Feuerbach'a Göre Dinin Özü: Feuerbah'ın Dine Olan İlgisi

Feuerbach'ta din, bütün kitaplarının özünü ifade eden temel bir görünümüdür. Onun kitapları, *Dinin Özü Üzerine Konferanslar*'ının ilkinde haber verdiği gibi : “Dini, ilahiyatı ve onlarla alakalı olanı incelemeyi hedeflemektedir”, “benim daima ve her şeyden önce uğraşım, bilgi ışıklarıyla dinin karanlık bölgelerini aydınlatmak olmuştur ki, insan dinin gizemliliğinden istifade edip insan türünü kontrol altına almak isteyen düşman güçlerinin kurbanı olmasın.”¹ Engels'in bize aktardığı gibi, Feuerbach dini yok etmeyi veya kaldırmayı hedeflememiş onu mükemmellik durumuna ulaştırmak istemiştir. Çünkü o, bizzat felsefenin dinin alanına girmesini ve dini kendine esas yapması düşüncesindedir. Din insan ruhunun ebedi vazifesi olarak hala ayaktaadır. Bundan dolayı bizim, felsefenin bir gün temel dini problemleri inceleme ve çözüme hakkından feragat etmesini beklemememiz gerekir. Zira o, bu problemlerin ilahiyat tekelinde olmasını istemektedir. Berdayev'in açıkladığı gibi felsefi uyanışların daima dini bir kaynağı vardır. Berdayev “genel olarak modern felsefe ve özelde de Alman felsefesi, temel konula-

---

* Bu yazı Ludwig Feuerbach, *Aslı'd-Din*, çev. Ahmed Abdüllhalim Atiyye, Beyrut: Müessesetü'l Camiyye li'd-Diras, 1991, s. 7-33, adlı kitabın Ahmed Abdüllhalim Atiyye tarafından yazılan “Giriş” kısmının çevirisidir.

** Şirnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

¹ Feuerbach, *Lecture of Essence of Religion*, çev. R. Manheim, Harper&Row, New York, 1967, s. 5.

rı ve düşünce yapısı sebebiyle, özü itibarıyla ortaçağ felsefesinden daha fazla Hıristiyan'dır... Hıristiyanlık aynı düşüncenin mahiyetine modern zamanların başında varmıştır"² düşüncesine meyletmektedir.

Feuerbach'ın dine olan ilgisini başından beri incelemek mümkündür, din ve ilahiyat onu felsefeye ulaştıran iki yoldur. Feuerbach'ın din ve ilahiyat arasında bir ayırımı gittiğini ilkin kabul edip ikincisini de reddettiğini söylemek mümkündür. Bunu M. Chernov şu sözleriyle açıklamıştır "Feuerbach'ın ilahiyatın içeriğine (olan) itirazına ve onun insani açılımına ve refaha karşı bir tehlike olduğu şeklindeki düşüncesine rağmen dini bakış açısına karşı, gözle görülür bir sempatiye işaret etmiştir."³ Feuerbach öğrenimine 1823 yılında Heidelberg'de Kilise tarihiyle ilgili dersler veren ve ilahiyatın aklileştirilmesiyle uğraşan Doub ve H. G. Paulus'un öğrencisi olarak başladı. Fakat Feuerbach bu derslerle ilgilenmemiş ve onları safсата olarak kabul edip tenkit etmiş ve onlara katılmamıştır. Doub'dan onu daha çok etkileyen akaidle ilgilenen hocası Paulus, Hegel ve Berlin ilahiyatçılarından etkilenmiş düşünsel ilahiyatın temsilcisiydi. Doub, onun büyük engellere rağmen Berlin'e gitmesini ve Hegel'in bilgisinden Schleiermacher ve Marheineke'in konferanslarından daha fazla bilgi elde etmesini teşvik etmekteydi.⁴ Onun bütün kitapları düşünce hayatı boyunca devam ettiği dine ilgisini vurgulamaktadır (ki, ilk çalışması olan *Ölüm ve Ölümsüzlük Üzerine Düşünceler*'de başlamıştır) Bu çalışma herhangi bir akademik unvandan mahrum olmasına

---

² N. Berdayev, *The Russian Revelation*, The University of Michigan Press, 1961, s. 11-12.

³ M. Chernov, *His Introduction to the Essence of Faith According to Luther*, Harper&Row Publishers, NewYork, 1967, s. 12.

⁴ K. Löwth, *From Hegel to Nietzsche*, London: Constable, 1965, s. 69 ve Wartofsky, *Feuerbach*, Cambridge University Press, 1982, s. XVII.

kötü bir şöhret kazanmasına ve bazılarının da hatalı bir şekilde onun dine karşı olduğunu düşünmesine sebep olmuştur. Karl Barth (1886–1968) Feuerbach'ın dine karşı tavrı hususunda üç önemli meseleyi vurgulamıştır:

1- Modern filozoflardan ilahiyat problemiyle ilgili olarak Feuerbach kadar kendini meşgul eden kimse yoktur. O bütün eserlerinde tek bir konuyu ele almıştır ki, o da dindir.

2- Dine ilgisi onu modern filozofların birçoğundan daha üstün bir konuma yerleştirmiştir. İncil'le ve Kilise babalarıyla ve özellikle Martin Luther'le ilgili kitaplarında ortaya çıkan budur.

3- Çağdaşı filozoflardan hiç kimse bugünkü durumu hakkında aynı performansla Feuerbach gibi derine dalamamıştır. O din hakkında yüksek bir üslupla konuşan veya yazan azınlık arasındadır.⁵ İnsan filozofu ve felsefi antropolojinin sahibi (Feuerbach) felsefesinin tamamının din felsefesi olduğunu vurgulayabilmiştir. Bu da din kelimesinin genel manasıyla alakalı olup insanın geleceğiyle ilgilenmesini ifade etmektedir. Aynı bakış açısıyla Feuerbach inançta sapma olarak saydığı ve kelimenin tam manasıyla ilahiyatın sapması olarak gördüğü şeye karşı daima yoğun bir tenkitte bulunmuştur. Çağdaşlarından hiçbiri bu derece yoğun ve titiz bir şekilde bu meseleyle ilgilenmemiştir. H. Vogel'in dediğine göre o "ilahiyatla ilgili tartışmalarında ilahiyatçılardan daha ilahiyatçıydı."⁶ Feuerbach'ta dinin temeli şu şekilde özetlenebilir "antropoloji ilahiyatın sırrıdır" yani dinin özü ve gerçeği ve derin içsel manası, insani özdür. Bu Löwth'ün

---

⁵ K. Barth, *The Introduction to the Essence of Christianity*, Harper&Row Publishers, New York, London, 1957, s. X.

⁶ H. Vogel, *The Introduction to the Principles of the Philosophy of the Future*, Opolis Babs Merrill, 1966, s. VIII.

Feuerbach'ta 'genel kabuller' (universal axiom) olarak isimlendirdiği şeyin içeriğidir. "Dinin özel bir manası (muhtevası) vardır. Tanrı bilgisi bizzat insanı bilmektir, henüz kendisini kavrayamamış olan bilgidir, din insanın ilk ve dolaylı bilincidir yani bedeni varlık kendini araştırırken kullandığı yönetimdir, araçtır, insan kendi zatında bu özü fark etmeden önce bu özü kendi varlığının dışındaki bir noktaya dönüştürür. Din -en azından Hıristiyanlık- insanın zatına doğru [özüne doğru] gidişatıdır, bu gidişat sanki dışarıdaki bir öze doğru yöneltilmiş gibi gözükür."⁷ Bu diğer öz insanın sınırından ayrı olan özdür yani insanın maddi varlığından ayrıdır ki, bu maddi varlığa yüceltici bir gözle bakılır tıpkı bireysel özün kendisini görenden ayrı oluşu gibi. Bundan dolayı ilahi özün sıfatları en mükemmel haliyle insanın özünün sıfatlarıdır. Kavrduğumuz veya inandığımız ilahi ruh bizzat idrak edilen ruhtur. Bundan dolayı Hegel'in çalışmalarından birinde Löwth'ün şahit olarak aldığı şu metni görüyoruz: "Dinin gelişmesi insanın, Tanrının kendine bahsettiği şeyin inkârına götürür, bu 'ilahın insanlaştığını' veya 'Tanrı-İnsan' veya 'İnsanlaşmış ilah' yani (Mesih'ten) bahseden Protestanlık'ta ortaya çıkmaktadır, o, bizzat Tanrının özünüyle ilgilenmemektedir, bilakis insana nispetle Tanrının özünüyle ilgilenmektedir. Bu sebeple onda Katoliklikte olan arzu yoktur. İlahiyatın ve Mesihliğin olmadığı Protestanlık artık insani bir din olmuştur."⁸

Buna göre bizim Feuerbach'ın dinle, dinin gelişmesiyle ve tarifiyle ilgili yazılarını özellikle *Dinin Özü*'ndeki yazılarını açıklamaya başlayabiliriz. Fakat Feuerbach'taki dinin antropolojik yorumunun anlaşılmasında bize yardım etmesi için Hegelci din felsefesine işaret etmemiz da-

---

⁷ K. Löwth, s. 333.

⁸ Age, s. 333.

ha yerinde olur.

İnsani Dinin Hegelci Kökleri

Feuerbach'ın yazılarındaki gayeyi temsil eden insani manasıyla din, insanın tabiatı ve öz mahiyeti hakkında bilincin zirvesi sayılır. Bu manada dinin köklerini daha erken (dönem) ifadesinde görmemiz mümkündür. Burada insanın özünü temsil eden dini anlatmamız ve Feuerbach'ın bu konudaki çeşitli görüşlerini ve gelişimini aynı şekilde dinin çeşitli tariflerini, tabiatını ve kaynağını ele almamız normaldir. Bundan dolayı Hegel'in düşünceleriyle başlamak Feuerbach'ın gayretlerinin kaynağına ulaşmamızı ve dolayısıyla sunmuş olduğu şeyleri öğrenmemizi sağlar. Aynı zamanda sadece hayatımızın temel bir kısmını temsil etmeyen bunun yanında Arap toplumumuza hâkim olan önemli bir unsur olan din hakkında konuşmamız mümkün olacaktır, dinle ilgili bilimsel incelemeden koptuğumuz şekilde özetlenecek tutumumuzdan veya yalnızca dogma inançlar şeklinde incelemesine müsaade eden veya sadece kendilerinin ehil olduğunu iddia edenle, lügavi yorumlar şeklinde ortaya çıkan dini yorumdan daha sağlıklı olacaktır. İşte bu şekilde din(le beraber) hakkında mahiyetini kavramadan yaşadık, onun sadece lafzında kaldık -sanki dinden konuşmak dindarlıktır- bu sebeple bu araştırma sırasında Feuerbach'a göre dinin mahiyetini incelememiz önem arz etmektedir.

Hegel'e göre "dinin sabit inançlara hasredilmemesi ve kitaplardan öğrenilmemesi gerekiyor, onun ilahiyat şeklinde olmaması da doğru değildir, bilakis dinin halkın pratik hayatında yani adetlerinde, geleneklerinde, işlerinde ve törenlerinde parlayan canlı bir güç olması lazımdır. Dinin uhrevi, sadece ahiretle ilgili olmaması gerekir, bilakis dünyevi ve insani olması lazımdır, buna göre dinin

yeryüzündeki sevinci ve hayatı yüceltmesi gerekir, ahiret hayatındaki acıyı ve azabı değil.”⁹ Bu görüş Hegel’in iki tür din ayrımından ortaya çıkmaktadır: Uydurulmuş din ki, bu hakikatlerin en bütünü olması itibariyle ilahiyattır, bir de gerçek din ki, bu, dini bir hayat şeklinde ortaya çıkan canlı taraftır, ilahiyat sadece ölü bir taraf ise gerçek din adını almayı hak eden taraftır, çünkü o kalple ilgilidir duygu ve vicdanla alakalıdır ve fiile dönüşür. Hegel din-den bahsettiğinde gerçek taraftan bahseder bu anlayış Feuerbach’ın dini yorumundaki çıkış noktasıdır, hatta Genç Hegelciler bu anlayışta (yorumda) “İnsanın ilahlaştırılmasının İncilinde” insanın ilah olması şeklindeki düşüncesini (anlaşılacak), Fuatsal düşüncelerini yüceltecek şeyler bulmuşlardır.¹⁰ Gerçekten Hegel’in talebeleri Hegel’in din hakkındaki ilk ifadelerini sonuca vardırılmaktan başka bir şey yapmamışlardır.¹¹ Bundan dolayı Hegel’in din felsefesinin derinliklerine dalmamız gerekmektedir.

Ancak Hegel’in din felsefesine dalmamız bir macedir ki, (Hegel) yorumcularının din mefhumunu belirlemede bir ittifak yapamamış olmaları buradaki zorluğu arttırmaktadır. Mesela Mure’a göre, Hegel mistik bir bakış sunmaktadır, karşılaştığı en büyük problemde insanın Tanrı olanla birleşmesidir ki, bu birleşmeyi Jakob Böhme ve Saint Eckhart’ın her biri ifade etmiştir: “Tanrının beni gördüğü göz benim onu gördüğüm gözdür, elimiz birdir, Tanrı yoksa ben de yokum; ben yoksam Tanrı yoktur.” Bu yoruma karşılık J. Hyppolite, Hegel’in mistik olduğunu reddetmektedir, çünkü külli ruh fertlerde değil

---

⁹ Hegel, *Werke*, Fruche Schriften, Frankfurt, D. M. Receb, *el-İğtirab*, Menşetü’l-Maarifü’l İskenderiye, 1978’den alıntıyla.

¹⁰ Graudy, *Karl Marks*, George Tarabişi, Daru’l Adab, Beyrut, 2. Bs., s. 22.

¹¹ Dr. Mahmud Receb, s. 125.

toplumda ortaya çıkar, ona göre Hegel bize bir ilahiyat antropolojisi de sunmamaktadır. Bunu aynı zamanda Findly'de söylemektedir, buna karşın Josef ve Garaudy'nin tamamen insani bir yorum yaptıklarını görüyoruz ki, Hegel'e göre dini düşüncenin genel konusu insanın kendisidir şeklinde özetlenebilir. Garaudy, *Hegel'in Düşüncesi (La Pensée de Hegel)* adlı kitabında şöyle demektedir: "Tanrı kişisel ruh bakışıyla insan bilincinin dışında aşkın bir şey olması mümkün olmayandır, o bunun dışında mevcut ta değildir, canlı da değildir, sadece bu şekilde vardır."¹² Bu bakış açılarında ki aşırı farklılığa rağmen Hegel'in nesnel ruh ve zatından uzak ruh hakkında Tübingen'de yazdığı erken dönem yazılarını (1794–96) okumak, Hegel'in din anlayışındaki insani yönün temelini vurgulamaktadır.¹³ Hegel'e göre din zati bilincin (insanın kendisini kavramasının) en yüksek noktasıdır.¹⁴ İnsanı yeryüzünde sabitleştiren unsurlardandır, din yeri olan 'kalp' Hegel'e göre canlı olan her şeydir, dinin donuk bir ilahiyata dönüştürülmesi yani insanın gözünün yeryüzünden mavera âlemi olan gökyüzüne çevrilmesi insanın yabancılaşmasının ve mutsuzluğunun unsurlarındandır. Bu yabancılaşma (uzaklaşma) Hegel'in yazmış olduklarının son iki sayfasında açıkça ortaya çıkmaktadır, şöyle demektedir:

"İnsanlık doğasında güzel ve yüce olan ne varsa bu burjuvazi zayıf Hıristiyanların bizzat kendileri tarafından kendi benliklerinden o yegâne ferde taşınmıştır, *in das fremde individum* bunlar kendilerine sadece içlerindeki kötü ve aşağılık şeylere bırakmışlardır. Hıristiyanların kendilerinden koparıp Mesih'in şahsına atfettikleri

¹² Garaudy, *Fikru Hegel*, İlyas Markos, Darü'l- Hakikat, Beyrut, t. y., s. 234.

¹³ Hegel, *Hayatu Yesu'*, C. Yakub, Daru't-Tenvir, Beyrut, 1984.

¹⁴ Zekeriyya İbrahim, *Hegel*, Mektebetü Mısır, Kahire, 1970, s. 35.

şeyin bizim amelimiz ve bağlı bulunduğumuz mülkiyeti-miz *Eigentum* olduğunu anlıyoruz. Bu sebeple Hegel'in bu tarz bir yabancılaşmayı yok etmenin ancak insanın yeniden kendi vasıflarının elde etmesi özellikle de özgürlüğü kazanarak kendini yeniden inşa etmesi suretiyle mümkün olduğunu düşünmesi gayet doğaldır. Bu itibarla sonraları şöyle demiştir: “Bizim neslimize düşen görev atalarımızın gök namına dağıttıkları ya da darmadağın ettikleri hazineleri yeniden toplama görevini omuzlamalarıdır.”¹⁵

1795 yılında Hegel *İsa'nın Hayatı* adlı bir kitapta İsa'nın hayatını akılcı ve bilimsel bir şekilde ve incilin onunla ilgili anlattığı mucizeleri gerçek dışı olarak ele almıştır, yani o, İsa'nın ilahi yönünü kabul etmemiştir. Burada bizi ilgilendiren Hegel'in vardığı şu görüştür: İsa'ya inananlar onun davetini akla inanmaktan İsa'ya inanmaya çevirmişlerdir ve burada talihsizlik ve garabet ortaya çıkmaktadır, yani insanlardaki yüksek sıfatların başka bir ferde yani İsa'ya aktarılması, onlar İsa'yı ilahlaştırmışlardır kurtuluşun şartı haline getirmişlerdir.¹⁶ 1794'te insan tabiatında yüce olanı İsa'ya aktarma işi gerçekleştiğinde, biz 1796'da insanın kendi sıfatlarını naklettiği başka bir varlığın İsa yerine Tanrı olduğunu görüyoruz. J. Hyppolite'in dediği gibi, ilk Hegelciler düşünceleri bu noktaya yöneltmişlerdi.¹⁷ Bu noktada bazıları Hegel'le Feuerbach'ın arasını yaklaştırmaya çalışmışlardır. Bunlardan bir kısmı Feuerbach'ın söylediği ifadelerle Hegel'i konuşturmuşlardır, bir kısmı da Feuerbach'ı Hegel'deki kişisel dinin antropolojik uzantısı olarak görmüşlerdir. ‘Hegel’le ilgili kitabının beşinci bölümünde Zekeriya İbrahim, ‘nesnel ruhtan’ bahsediyor ve Hegel’in dinin tenkidi-

¹⁵ Mahmud Receb, s. 121.

¹⁶ Age, s. 127–136.

¹⁷ John Hyppolite, *Dirasatu fi Hegel ve Marks*, George Sıdki, Suriye, 1971, s. 123.

ne dair metinleriyle, Feuerbah'ın *Hıristiyanlığın Özü* ile birbirine benzediğini açıklıyor, birincisi (Hegel): “din kişisel bilinci ifadenin en üst şeklidir” derken, ötekini (Feuerbach) şöyle derken buluyoruz: “Hıristiyan dini, bizzat insanlığın elde etmiş olduğu bilinçten başka bir şey değildir, insanlık da bunu genel bir tür olması itibarıyla elde etmiştir” yine Hegel dini inancın “uyuyan bir bilinç” olduğunu bunun karşılığında aydınlanma felsefesinin “uyanmış bir bilinç” olduğunu belirtirken Feuerbach'ın ifadesi de şöyledir “Din insan aklının rüyasıdır” gençlik yazılarında Hegel'in: “İnsan tabiatı Tanrısal tabiatın neredeyse farklı değildir, insanın Tanrı ile ilgili düşüncesi kendisi ile ilgili düşüncesini yansıtan aynadan başka bir şey değildir” sözü, bütün bu benzerlikler felsefe tarihçilerinin bir kısmını Hegel'in Tanrı düşüncesiyle Feuerbach'ın dinin merkezindeki insan düşüncesini birbirine yaklaştırmaya itmektedir.¹⁸

Yukarıda geçenler birçok yorum içinden bir yorum olmasına rağmen biz Hegel'in 'Tanrı' ile 'insan' arasında veya 'sonsuz' ile 'sonlu' arasında Feuerbach gibi mutlak bir birliktelik oluşturduğunu söyleyemeyiz. Hegelyan metafizik felsefi antropolojiden farklı olmuştur, Hegel “Tanrıyla insanın ilişkisine” dinin temel problemi olarak bakarken, Feuerbach'ta başka bir çaba görüyoruz, bu çaba mutlak ruhun insan ruhuna döndürülmesine dairdir ki, bunu yaparken mutlak ruhi bir hakikat olması yönünden sonsuzluk unsurunun devamlılığına özen gösterilmemiştir yani Hegel'in Tanrı düşüncesi Feuerbach'ın özellikle Tanrı ile ilgili düşüncesinden farklı olmuştur, onun dine bakışı teorik metafiziğe dayanan idealist bir bakıştır, sosyal antropolojiye dayanan materyalist bir teori değildir. Bundan dolayı Hegel'in “insan tabiatı Tanrının tabiatın-

---

¹⁸ Zekeriyya İbrahim, s. 356.

dan neredeyse farklı değildir” sözü Feuerbach’ın şu sözüyle tam olarak aynı değildir “insan Tanrıdan bahsederken gerçekte ancak kendisinden bahsetmektedir.”¹⁹ Dolayısıyla Hegel, Feuerbach gibi Tanrısal bir antropolojiyi öne çıkarmaz çünkü onun inancına göre Tanrı, insanlık tarihinde kendi için tecelli etmiş ise insanın bu tecellide ve bu bilinçte hiçbir tesiri yoktur “biz Hegel’in dini tenkidini Feuerbach’ın dini tenkidine denk göremeyiz, evet insanın Tanrıdan bahsederken aslında kendisinden bahsettiğine inandığını ortaya koyduğu doğrudur, fakat o Feuerbach’ın yaptığı gibi dini antropoloji olarak görmez bilakis (din) teorik, düşünsel metafiziktir.”²⁰

Hegel felsefede eski döneme mensuptur, çünkü onun felsefesi kutsal üzerine bina edilmiştir, onun din felsefesi Hıristiyanlıkla putperestlik arasındaki çatışmaya dair gizemi kaldırmaya yönelik en sonuncu büyük girişimdir. Hegelcilik Hıristiyanlığı reddetmede başarısız olmuştur, bize düşen, Feuerbach’ın dediği gibi “Hıristiyanlığın bu bilinçli inkârını tamamlamaktır ki, bu yeni bir çağın başlangıcı olsun çünkü bu Hıristiyanlıkla hiçbir alakası olmayan bilakis haddizatında yeni bir din sayılan bir felsefeye ihtiyacı ortaya koymaktadır.”²¹ Felsefi düşünce insanın durumuna genel şartlara ve felsefenin bu durumu yorumlamasına dayanmaktadır, her ikisinin de Hegelcilikten uzak olması mümkündür, fakat Hegel burjuvasından ve Protestan dünyasından uzaklaştığımız zaman felsefi düşünce dini özgürlüğüne kavuşabilir, Sol Hegelcilikte ve Feuerbach’ta olduğu gibi²², burada bizim

---

¹⁹ Dr. Nazili İsmail, *Hegel, eş-Şaab ve't-Tarih*, Daru'l Maarif, Mısır, s. 147 ve Graudy, *Fikru Hegel*, s. 234. Dr. Zekerriyya İbrahim, *Hegel*, s. 357.

²⁰ Graudy, *Fikru Hegel*, s. 234 v.d.

²¹ Feuerbach, *The Necessity of the Reform of Philosophy in the Fury Brook, Selected of Feuerbach*, Anchor Books, New York, 1972, s. 147.

²² Emil Fackenheim, *The Religious Dimension in Hegel's Thought*, Bos-

görevimiz Feuerbach'taki din mefhumunu ve dinin antropolojik yorumunu açıklamak üzere yazdığı çeşitli dini yazılarındaki dini düşüncesinin gelişimini ortaya koymaktır.

Feuerbach'ın Din Hakkındaki Düşüncelerinde Merhaleler:

Bu kısım Feuerbach'ın dini kitaplarının açıklama(n)masını ve tarihi olarak tasnif edilmesini hedeflemektedir. Hedefimiz Feuerbach'ın dini düşüncesindeki gelişim merhalelerinde ortaya çıkan en önemli kavramları görmeye ve tespit etmeye çalışmaktır. Bazıları bu merhaleleri iki merhalede toplamış olduğu halde -Melvin Chernob²³ bizim dinin dört temel kavramını görmemiz mümkündür ki, bunlar Feuerbach'ın dinin insani mahiyeti ile ilgili anlayışını ifade eden peşi sıra gelen dört merhaledir. Feuerbach'ın dinle ilgili ilk kavramı *Hıristiyanlığın Özü*'nde ortaya çıkmıştır, orada Hıristiyanlık dini çerçevesinde din tasavvuru sunmuştur, arkasından *Martin Luther'de İmanın Özü*'nü getirmiştir ki, bu *Hıristiyanlığın Özü* ile diğer iki kitabı *Dinin Özü* ve *Dinin Özü Üzerine Konferanslar* arasında bir geçiş dönemidir. Bu son iki kitap onun düşüncesinde üçüncü merhaleyi ifade etmektedir. Dördüncü ve son merhaleyi ise onun *Theogony* adlı kitabında görmekteyiz ki Feuerbach'ın din anlayışından bahsedenler bu kitabı atlamaktadırlar. Feuerbach'ın düşüncesindeki merhaleleri şu şekilde açıklayabiliriz:

---

ton Press, Boston, 1967, s. 339-340.

²³ *Luther'de İmanın Özü* adlı tercümesinde Melvin Chernob Feuerbach'ın dini düşünce merhalelerini iki merhaleye ayırmaktadır. Birincisi *Hıristiyanlığın Özü*, ikincisi de *Dinin Özü*'dür. *İmanın Özü* birincisini geliştirmek ikincisine hazırlık yapmak için kullanılmıştır.

1- Birinci Merhale: *Hıristiyanlığın Özü*

Bu merhalede Feuerbach Tanrı'yı özelde insan tabiatının özelliklerinden genelde de insan türünün özelliklerinden, insanın soyutlanmasının bir sonucu olarak düşünmektedir (ki, bu da gerçek bir varlık yapmaktadır) onun ifadesine göre insanoğlu en yüksek ideallerini mükemmellik sıfatlarını elde etmeye çalışmıştır, bunların sınırlı insan yapısında bu özelliklerin tam olarak gerçekleşmemesine bakarak bu idealin somutlaşmasını isteyerek insan Tanrı'yı yaratır. Hâlbuki insana göre Tanrı'nın sureti olan bu sıfat ve idealler her ne kadar fertler olarak insandan uzak ve gerçekleşmemiş olsalar da bir bütün olarak insan türünde mevcuttur. Bütün insanlardan ayrı ve uzak bir şey değildirler.

Bu düşünceyi ilk yapıtı olan *Ölüm ve Ölümsüzlük Hakkında Düşünceler*'de bulmaktayız, orada 'ayna' düşüncesinin yani Tanrı'nın insan türünün özelliklerinin yansıdığı bir ayna (spiegel) olduğu anlatılmıştır. Feuerbach şöyle diyor: "Tanrı ile ilgili herhangi bir düşünce olmasa dahi sen onun sınırsız bir varlık, zaman ve mekânda sınırı olmayan bir varlık olduğunu, dolayısıyla Tanrı'yı zihni olarak düşünebilmemiz için bütün sınırlama ve kayıtları, bizi kuşatan ve sonlu eşyayı sınırlayan sınırları reddetmen gerektiğini bilmiyor değilsindir.²⁴ Aynı düşünceyi şu ifadesinde de görmekteyiz sonsuz varlık olan Tanrı'yı bir şahsiyet olarak kabul etmezseniz yani onda irade özgürlüğü başka bir şeyi göremezseniz Tanrı hakkında yüzeysel bir düşünceye sahip olursunuz, bu şahsi Tanrı maddesel bir örnekten başka bir örnek değil-

---

²⁴ Feuerbach, *La Mort et l'Immortalité, Au "Qu'est-ce Que la Religion"*, Nouvelle Philosophie Allemande, trad. par. Hermann Ewerbeek, Paris, 1850, s. 515.

dir ki insanlık özünü, aksettirmektedir.²⁵

Berdayev, *Tanrısal ve İnsani* adlı kitabında şunu açıklamaktadır: “Feuerbach’ın insan Tanrı’ya üstün tabiatını nispet eder” düşüncesi Tanrıyı inkâr etmeyi hedefleyen bir tartışma değildi, bilakis bundan tamamen farklı bir şey amaçlamaktadır.²⁶ İnsan kendisi için kendi özelliğini taşıyan kendi suretinde bir Tanrı yaratmış ve kendisinin üstün bir tabiatı olarak yüce bir âleme onu koymuştur, bu tabiatın ona dönmesi gerekir, öyleyse Tanrı inancı insan zafiyeti ve muhtaçlığının bir sonucudur. Çünkü insan güçlü ve muhtaç olmayan olsaydı Tanrı’ya ihtiyaç duymazdı. Bundan dolayı dinin gizemi antropolojidir. Feuerbach’ın yazmış olduğu *Hristiyanlığın Özü*’nde mistik kitapların üslubunu görürsün, bundan dolayı, bana göre “Feuerbach’ın tabiatı dini olarak kalmıştır, onun insanı ilahlaştırması insan türünü ve toplumu ilahlaştırmasıdır, insan ferdini veya şahsiyeti ilahlaştırması değildir.²⁷ İnsani sıfatları Tanrı’ya yansıtma işlemi Saht’ında dediği gibi (en geniş manasıyla) dini yabancılaşma düşüncesiyle kastedilendir, bunun en güzel pratiğini *Hristiyanlığın Özü* ve *Dinin Özü* kitaplarında bulmaktayız, şöyle ki, Feuerbach özel olarak, Tanrıların tabiatı anlayışının insanın tabiatı ile ilgili anlayışından öte bir şey olmadığını belirtmekle ilgilenmektedir. Feuerbach’a göre insan, Tanrı’yı özü suretinde yaratmıştır, ikisi birbirine benzemekten uzak görünmektedir, çünkü insanın fiili yapısıyla öz yapısı arasında büyük bir farklılık vardır, birincisi değil de ikincisi Tanrı düşüncesinde ortaya çıkmıştır.

Bu farklılığın yapısı yanlış açıklanmış ve ona fiili

---

²⁵ Age, s. 515.

²⁶ N. Berdyaev, *The Divine and Human*, 1948, s. 44.

²⁷ Age, s. 136.

insan ile ondan farklı bir varlığın yani Tanrı'nın arasındaki fark olarak bakılmaya başlanmıştır, bunun yanında bu fark saygı duyulması gereken bir sır halini de almıştır bu da insanı, başka bir varlığa nispet ettiği bu sıfatları elde etmeyi istemeye cesaret edemez bir hale getirmiştir. Fakat insan bu sıfatlardan taviz vermekle gerçekte kendi öz doğasını reddeder olmuştur. Bu durumu Fichte'nin lafızlarını kullanarak özetlemek isteyerek şöyle deriz: "İnsan kendisiyle çelişerek öz sıfatlarını terk etmiştir, bunu yapmakla da kendine nispetle öz olan şeyi bırakmıştır".²⁸

Feuerbach ilahi olana karşı tutumu ile *Hıristiyanlığın Özünü*nde çeşitli alanlarda buna saldırıya yönelmiştir: İlahiyatçılar, Genç Hegelciler özellikle: Bauer ve Stiner'e. M. C. Müller 1842'de "*İlahi Olanın Tenkid*"nin ilk sayısında *Hıristiyanlığın Özünü*ne dair ilahiyata bakış açısıyla bir tenkit yayınlamıştır. Müller bu yönüyle *Hıristiyanlığın Özünü*nü felsefi bir tartışmayla ele almamıştır, bundan dolayı Feuerbach'ı "*İlahi Olana Ret*" adlı makalesinde Müller, sadece bu tutumunu değil genel olarak ilahiyatçıların kitabıyla ilgili tutunmalarını objektif bir şekilde ele almaya çalışmıştır.²⁹

Müller Kelahuti, felsefi yönelim itibarıyla daha genel nitelikleri olan Feuerbach'ın kitabını yanlış anlamıştır. İlahiyatçıların metafizik ilahlarına vermiş oldukları tüm sıfatlara ciddi eleştiri yöneltmekle tanınan bir filozoftur. O filozof olması sebebiyle ilahiyatçıların kutsal olan Tanrı'ya vermiş olduğu yakışıksız sıfatların hepsini tenkit etmeye mecburdur. O inanan veya inanmayan olarak şahsi inançlarını incelemeye geçiyor ve Hıristiyanlığın

---

²⁸ Şaht, *el-İğtirab*, çev: Kamil Yusuf, el-Müessetü'l Arabiyye li'd-Dirasat ve'n-Neşr, Beyrut, 1980, s. 126-127.

²⁹ Feuerbach, *Reponse A un Theologien*, s. 52-63, dans Herman Ewerbeek.

unsurlarını tahlile ve arka planını araştırmaya yöneliyor, o bu konuda iki temel unsur açıklıyor:

- İnsani külli unsur -bu sevgi ve kardeşliktir

- Ferdi, enaniyetçi veya ilahi unsur bu da metafiziği, günahı, sahteciliği oluşturan iman unsurudur. (Yani kutsal olanın gerçek bir varlık olarak bize sunmayı istediği içi boş bir gölgeyi oluşturan iman “Kutsal evhamlarla ilgili olarak ben istisnasız hepsiyle savaşıyorum, fakat ben onları insani (hümanist) manalarında bırakıyorum, bundan dolayı ben Tanrı’nın annesi olması yönüyle kutsal bir şey olan bakire hanımefendi (Meryem) ile insani bir sureti olan bakire Meryem’i bir görmüyorum.³⁰

Müller, Feuerbach’a ateş açan tek cephe değildir, bilakis Bauer ve Stirner’de tenkit oklarını ona yöneltmişlerdir. Bu sonuncusu “*Tek Olan ve Sıfatları*” adlı kitabında *Hristiyanlığın Özü*’nde geçen insani din anlayışını tenkit eder. Burada bizi ilgilendiren Feuerbach’ın cevabıdır ki, dini sıfat ve yorumları olduğu gibi bırakan Stirner’i tenkit etmiştir. Mesela Tek (L’unique) kelimesi Feuerbach’ın dediğine göre kutsaldan ve dinden ilahi bir kurtuluştan başka bir şey bize vermiyor *Hristiyanlığın Özü* ise bu insani din karşısında bunu aşıyor.³¹

2- İkinci merhale: İmanın Özü

Bu merhale *Martin Luther’e göre İmanın Özü* adlı kitapta ortaya çıkar ve *Hristiyanlığın Özü*’den *Dinin Özü*’ne geçişi temsil eder. İmanın özüyle ilgili bu kitap Feuerbach’ın bize Luther’in sözlerinden bu genellemenin gerçeğini kaydedecek bir delil sunma girişimidir. “Din insana doğru yöneliyor, insanın mutluluğunu hedef ve

---

³⁰ Age, s. 54.

³¹ Feuerbach, *L’essence du Christianisme dans son Rapport a l’Unique et Sapropriété*, dans Manifestes Philosophiques, Press Uni., De Frans, 1960, s. 221.

gaye ediniyor.”³² *Luther’e Göre İmanın Özü, Hıristiyanlığın Özü’nün* bir eki sayılır. Bu onun temel görüşlerini daha tutarlı bir şekilde ortaya koyma girişimidir. Bu merhale ve bir önceki dinin insani kaynağını, Tanrının sonuç itibariyle insanın içsel düşünce ve duygularını ifade ettiğini ve onun rüya ve ideallerinin bir ifadesi olduğunu ortaya koymağa çalıştığına göre, Sigmund Freud’da bu psikolojik tutumun bir uzantısı ve devamını görmemiz mümkündür, çünkü Freud, Feuerbach’ın düşüncelerini ve dini antropolojisini te’kid etmek ve derinleştirmek için psikolojik analizi kullanmaktadır.

Freud dinin psikolojik kaynaklarını ciddi olarak *Totem ve Tabu*’da (1911) ele almıştır, fakat dinin analitik temellerinin bir kitapla aniden ortaya konmadığını söylememizde fayda vardır bilakis tam olarak ortaya çıkmadan önce çeşitli eserlerde dağınık halde mevcuttur. Leonardo Da Vinci ile ilgili incelemesinde dini inancın kaynağını açıklamış ve dini bilinçle babaya olan yakınlık arasında mevcut bir ilişkinin olduğunu ortaya koymuştur. Psikolojik analiz bize gençliğin baba otoritesinin kaybolmasıyla nasıl dini inançlarını kaybettiklerini güncel olarak ortaya koydu. Fakat Freud’un din anlayışıyla ilgili konuşmak onun, *İllüzyonun Geleceği (L’Avenir d’une Illusion)* adlı kitabına bakmadan mümkün değildir. Freud oradaki açıklamalarına göre dini düşünceler medeniyetin diğer başarılarının da kaynağını teşkil eden aynı ihtiyaçtan kaynaklanmaktadır: “Ezici tabiatın üstünlüğüne karşı kendini müdafaa etme mecburiyeti, yani “tabiatın insanlaştırılması (kişileştirilmesi)” ki, insanın korkutucu tabiat güçleri karşısında şaşırmasına, kaybolmasına, daralmasına sınır koymaya mecbur bırakan ihtiyaçtan kay-

---

³² Feuerbach, *The Essence of Faith According to Luther*, Harper&Row Publishers, New York, 1967, s. 11.

naklanır, bu durum insana tabiatla irtibata geçmesine ve işin sonunda ona tesir etmesine imkân vermiştir. İlkel insanın bir tercih hakkı yoktu. O başka bir düşünce yoluna sahip değildi, onun için kendi mahiyetini harici dünyaya yansıtması ve görmüş olduğu olayların tamamına sanki benzeri varlıkların işidir şeklinde bakması normaldi hatta yaradılışının gereği, bu onun tek anlayış/kavrama metoduydu.³³

Din burada insanın tabiat güçlerine verdiği insani sıfatların yabancılaşmasına en yakın konumdadır ki, onlarla arasında bir uyum fark etsin veya onlarla kendi arasında bir ilişki kurabilsin. Freud kitabının altıncı bölümünün başında şöyle demektedir: “Dini düşünceler, düşüncenin nihai sonucu veya deneyimlerinin sonucu değildir”. Onlar vehimlerdir, insani isteklerin en eskisi ve en kuvvetlisinin gerçekleştirilmesidir, bu düşüncelerin gücünün sırrı, bu isteklerin gücüdür.”³⁴

Dinin kalbi bir güvenlik olarak belirlenmesi Feuerbach ile Freud’u birbirine yaklaştırır: “Gerçekte kâinatı yaratan ilgili, şefkatli, bir Tanrının ve kâinatın ahlaki bir sistemi ve sabit bir hayatın olması güzel bir şeydir. Fakat calibi dikkattir ki, bütün bunların hepsi bizzat kendimiz için temenni edebileceğimiz şeylerdir” burada sanki Feuerbach konuşmaktadır. Freud’un dolaylı olarak bunu itiraf ettiğini görüyoruz: “benden daha güvenilir diğer insanların söylemiş olduklarından başka bir şey midir, yalnızca onların söylemiş olduğu şeyler daha mükemmel, daha güçlü, daha açık bir şekilde ortaya konulmuştur. Bu insanların isimleri herkes tarafından bilinmektedir, bundan dolayı ben isim vermeyeceğim, çünkü

---

³³ Freud, *Mustakbel’ül Vehm*, trc., George Tarabişi, Daru't-Talia, Beyrut, 1974, s. 28.

³⁴ Age, s. 43.

ben kendimi bunların yanında birisi olarak göstermeyi ve kendimi onlardan biri olarak kabul etmeyi istemiyorum, ben bu büyük insanların tenkitlerine bazı psikolojik temeller eklemekle yetindim ki, benim araştırmalarımın tek yönü budur.”³⁵

Freud’un kastetmiş olduğu bu büyüklerden birisi de Feuerbach olsun veya olmasın şüphe yok ki, Feuerbach’ın dinle ilgili teorisinde Freud’un psikolojik sisteminin ana hatlarını açıklayan temeller vardır. Feuerbach’ın, teoloji patolojiden başka bir şey değildir, şeklindeki değerlendirmesi çok önemli bir değerlendirmedir ki, tedavi buradan başlamaktadır... bu Feuerbach’ı Freud’dan önce gelen psikanalist yapmaktadır.³⁶ Feuerbach’ın dinin insani yorumunu ve onun psikolojide analiz temelli antropolojik yorumlarını açıklamak istediğimizde şunu görürüz ki, insan, insani sıfatlarını bir Tanrı suretinde somutlaştırdığında o, kendisi için gerçek doyumunu inkâr etmiş ve bunun yerine hayali bir doyum içerisinde dalmış olur. Çünkü sabit inançlar ruhsal bir güvenin oluşmasını sağlar. Tanrı inancı insanın mükemmel olmayan varlıkla insani mükemmellik arasında bir değerlendirme yapma meylinde kaynaklanır. Bundan dolayı cinsel zevkten uzak duran bir rahip ya da rahibe bu zevkin alternatifini ideal âlemde bulurlar.

Feuerbach’a göre dini inançlarla rüyalar arasında bir benzerlik vardır. “Bilinç gözler açıkken rüya görmektir, dinde sen bilinç halindeyken olur. Öyleyse rüya dini sınırların anahtarıdır.” Dinin tabiatına ışık tutan sadece rüyalar değildir, çünkü “aşırı dindarların sapmaları ve ilkel insanın dinsel abartıları dikkatimizi dinlerin en

---

³⁵ Age, s. 49.

³⁶ Hasan Hanefi, *el-İğtirabu'd-Dini 'inde Feuerbach*, Alem'ul-Fikr'ul-Kuveytiyye, 1983, s. 43.

gelişmiş ve en medeni olanının özüne çekmektedir.”³⁷ Bu daha önce açıkladığımız gibi Freud’unda kabul ettiği şeydir. Bu durum H. B. Acton *The Illusion of Epoch* adlı kitabında şöyle söylemesine sebep olmuştur: “Freud’un *İllüzyonun Geleceği* kitabındaki dini yorumuna dair bilgisi olan birisi onunla Feuerbach arasındaki aşırı benzerliğe hayret etmekten geri duramaz.”³⁸ Feuerbach’la Freud arasındaki bu ilişki özellikle dini tenkitlerinde birçok araştırmacının dikkatlerini çekmiştir. Burada bunlardan *Sigmund Freud ve Ludwig Feuerbach’ın Dinin Tenkidi*, (Leipzig 1963) adlı bir etüt sunan A. H. Weser’i zikrediyoruz.³⁹

Üçüncü Merhale: Dinin Özü

Dinin Özü ki, (ele aldığımız kitaptır) Feuerbach düşüncesinde üçüncü merhaleyi temsil etmektedir. Bu kitapta dinle ilgili görüşü derinleştirilmiş ve yoğunlaştırılmıştır. Bundan sonra Heidelberg’te (1948–49) vermiş olduğu *Dinin Özü Üzerine Konferanslar* kitabında daha da ayrıntıya inmiş orada Hıristiyanlığa nispetle basit gördüğü diğer dinlerden bahsetmiştir. Ona göre Hıristiyanlık ve dini gelişimde üst merhaleyi ifade eden ruhani dinler (Geistesreligioness) den önce bir zaman tabiat dinleri mevcuttu. Dolayısıyla din birinci ve ikinci merhalede insani özelliklerden kaynaklandığına göre din tabiat âlemi-ne mevcut konular üzerine durur.

Bu *Dinin Özü*’nde ilk paragraflarda açığa çıkmaktadır, “insandan farklı olan, ondan bağımsız olan ve herhangi bir insani yapısı ve sıfatları olmayan şey gerçekte

---

³⁷ Feuerbach, *The Essence of Christianity*, Harper&Row Publishers, New York, 1957, s. 173.

³⁸ H. B. Acton, *The Illusion of the Epoch*, Routledge Kegan Paul, London ve Boston, 1973, s. 121.

³⁹ A. H. Weser, *Sigmund Freud's Und L.Feuerbach Religionskritik*, In Augural Dissertation, Leipzig, 1936.

tabiattan başka bir şey değildir.”⁴⁰ Bunu *Dinin Özü Üzerine Konferanslar*’da şöyle açıklamaktadır: *Hıristiyanlığın Özü* kitabıma “insan bu kitaba başladığı gibi hiçbir şeye tabi değildir” diye itiraz ettiler, bu şekilde ben onların iddialarına göre benden önce insanları oyalayanlara uymuş oluyorum fakat bana göre insan için öncül şart olan varlık tabiattır” ve ekliyor “bana göre tabiatın varlığı, öncesi olmayan ezeli bir varlıktır, o zamandaki ilk varlıktır sıralamada değil, ahlaki olarak değil, fiziki olarak ilk varlıktır.”⁴¹

Bundan dolayı tabiat dinin bir temel konusudur, nitekim bütün dinler tarihi bunu ispatlamaktadır. Dinin insana nispetle fitri oluşunu vurgulamak psikolojiyle beraber düşündüğümüzde yanlıştır. Din bağımlı olmayı yani ondan farklı bir varlık olmadan varolmamayı idrak etmekse bu sefer tamamen doğru olur, dini bu şekilde anlarsak bu varlık insana nispetle zaruri olur, aynen gözün ışığa, ciğerlerin havaya, midenin yemeğe zorunluluğu gibi, din insanın kendisiyle ilgili anlayışını ortaya koymasıyla ilgilidir, fakat buna ilaveten insan ışıksız, havasız, susuz, mekânsız, yemeksiz varolamayan bir varlıktır. Özetle o, tabiata dayanan bir varlıktır.

Bu dayanma hayvanda da mevcuttur, hayvani olan içinde hareket ettikçe insanda da mevcuttur, bu bilinçsiz bir dayanmadır fakat o bilince ve tahayyüle yükselmeye ve bunu düşünüp kabul etmekle din olur. Feuerbach’ın düşüncesi birinci ve ikinci merhalede bir yönden gelişmiştir. Şöyle ki din, insanın birinci ve ikinci merhalede bağımlı oluşunu hissetmesinden, üçüncü merhalede ise tabiata dayandığını hissetmesinden kaynaklanmaktadır. Bundan dolayı *Dinin Özü Üzerine Konferanslar*’da şöyle

⁴⁰ Feuerbach, *The Essence of Religion*, New York, 1873, s. 1.

⁴¹ Age, s. 2.

demektedir: “Tanrı soyut tabiattır, tabiat mecazi manasıyla değil, gerçek manasıyla duyularımızın ortaya çıkarıldığı hissedilebilir gerçek bir tabiattır”. Bunu altıncı konferansta da görmekteyiz: “Tabiatın duyular vasıtasıyla insanda oluşturduğu bütün oluşumları dini ibadetin sebepleri/güdüleri olarak görmemiz mümkündür.”⁴²

4- Dördüncü Merhale: Teogoni

Bu, Feuerbach’ın dini düşüncesinin son merhalesidir ki, burada din ve ahlak ilişkisini ortaya koymaktadır. Bu merhale gelişmiş sanatların ortaya çıkması ve tabiat güçlerinin insana baskısının azalmasıyla ortaya çıkmıştır. Feuerbach, daha önceki merhalelerde olduğu gibi bu merhalede de dinin psikolojik temellerinden hareket ederek, dini gelişimin çeşitli yönlerini yorumlamaya daha uygun olarak gördüğü bir teori geliştirmiştir. *Klasik İbrani ve Eski Hıristiyan Kaynaklarına Göre Teogoni* (1857) kitabında misal olarak insanın üstün bir ideali ve başka varlıklara muhtaç olduğunu kavramasına işaret etmektedir ki, bu ikisi beraberce bir tür mutluluğa teşvik olmaktadır. Bu görüşe göre insan isteklerini elde edeceğini iddia etmiştir, bu iddiayı doğru hale getirmek içinde insanlık Tanrılarına isteklerini tamamlayacak ve garantiyecek şeyler olarak bakmıştır. Feuerbach’a göre Tanrıların ortaya çıkışı tabiata ve insanlara olumsuz bir itimata dayanmaktan kaynaklanmamaktadır. Fakat asıl sebep insanlığın istek ve arzularının kâinatın yapısıyla uyduğu iddiası üzerine kaim olan olumlu bir sıçramadır. H. Arfun’a göre Feuerbach *Hıristiyanlığın Özü’nün* insani yönü ile *Dinin Özü’nün* tabiata dayalı oluşu arasında bir uyum oluşturmak için *Teogoni* kitabını yayımlamıştır. Feuerbach Tanrı mefhumunda insandaki ve ta-

---

⁴² Feuerbach, *Lecture of Essence of Religion*, s. 22.

biattaki unsurları görmeye çalışmıştır. İnsan tabiatın külli gücüyle çatıştığında onu yenmeyi istediğinden dolayı Tanrıların eline düşmüştür (yani tabiatın).⁴³ *Teogoni* kitabı herhangi bir başarı elde edememiştir, kitap boyunca uzayan tanımsal anlatışlar okuyucuya bıkkınlık hissi vermektedir, Feuerbach 1860'larda yazdığı bir mektupta şöyle diyor: “Arkadaşlarımın ve düşmanlarımın geniş araştırmalardan kaynaklanan bu incelemeyi, görmezlikten gelmede ittifak ettiklerini görmek dehşet verici bir şeydir. Bana göre bu kitap, kitaplarımın en basiti, en mükemmeli, en olgunudur, ben bu kitapta daha önceki kitaplarımda felsefi diyalektik tartışmalar şeklinde sunduğum şeyleri ayrı konular halinde yazdım”.⁴⁴ Feuerbach'ın bu şekilde düşünmesine rağmen birçok kimseye göre bu, daha da artacak bir düşüşün habercisi olmuştur.⁴⁵ Buna rağmen Feuerbach, B. H. Reardon'un da kabul ettiği gibi imandan uzak bir çağ, iman bağışlamaya kadirdir. Bundan dolayı onun felsefesini '19. Yüzyılda Dini Düşünce' akımı içerisinde, aynı ismi taşıyan kitabında zikretmiştir: “Feuerbach dinle alay eden birisi değildir, çünkü hayatın dini yönü abes bir şey değildir, bilakis insanın kendisini idrak ettiği temel bir kavramdır, çünkü dinin temel konusu insandır, kutsalın birbiriyle uyum içinde olmayan değişik şekillerini aşan dinsel tecrübelerin incelenmesinden ortaya çıkar. Tanrı insanın kendi şahsı üzerindeki yansımasıdır”.⁴⁶

Aynı görüşü Jonh Lois'te ileri sürmüştür, ona göre

---

⁴³ Henri Arfun, *Feuerbach*, çev. İbrahim el-Aris, el-Müessesetü'l-Arabiyye, lid-Dirasat ven-Neşr, Beyrut, 1981, s. 21.

⁴⁴ Age, s. 22.

⁴⁵ Bu görüşler için: Kammenka, *Felsefetü Feuerbach*, Engels, *Ludwig Feuerbach ve Nihayetü'l-Felsefetü'l-Klasıkiyyetü'l-Almaniyye*, Lenin, *ed-Defatirü'l-Felsefiyyetü*.

⁴⁶ B. M. Reardon, *Religion Thought in Nineteenth Century*, Cambridge University Press, 1966, s. 83.

“Feuerbach son derece dindar bir adamdır. Bundan dolayı onun maddeciliği daha önceki bir maddecilikten tamamen farklı olmuştur. O dini küçümsememektedir. Ona göre Tanrı, mahrum, zavallı insanın halinin yansımasıdır.”⁴⁷ Feuerbach’ın insancıl din ile ilgili tutumunu açıklamak için, hatta dini anlayıştaki idealistliğini açığa çıkarmak için iki misal sunuyoruz, bu örneklerden biri inançlı egzistansiyalist Nicolai Berdayev’e, diğeri ise Marksizm’in kurucusu Frederick Engels’e aittir.

Berdayev, *Tanrısal ve İnsani* adlı kitabında şöyle demektedir: “Feuerbach insanlık dinine çağırmaktadır. O *Hıristiyanlığın Özü*’nü mistik kitaplar tarzında yazmıştır. Onun düşünce yapısı da tanrısallaştırılmış bir yapıdır.” O, Feuerbach’ın psikolojiyi antropolojiye çevirme düşüncesindeki hedefinin Tanrı’yı inkâr olmadığını bilakis insanı vurguladığını belirtmektedir. Feuerbach’ın insanın yüce tabiatını Tanrı’ya nispet etmesi üzerinde durması sadece Tanrı’yla insan arasındaki uyumu ve mükemmeliği hedeflemektedir. Özgür bir ruha sahip doğal ve sosyal varlık olan insanı.⁴⁸ Bu görüşü *Soyutlanma ve Toplum* kitabında da görmekteyiz ki, Berdayev burada Feuerbach’ın felsefesinde varoluşçuluk yönüne vurgu yapmaktadır. Çünkü o, insandan yaşamına hâkim olan bir düşünce ortaya koymaktadır. Berdayev şöyle demektedir: İnsana yönelmek Tanrı’ya yönelmektir, bu benim görüşüme göre en temel meseledir.⁴⁹ Bu, Hıristiyanlığında kimsenin şüphe edemeyeceği bir filozofun tanıklığıdır. Aynı görüşü *Ludwig Feuerbach ve Klasik Alman Felsefesinin Sonu* adlı kitabında Engels’te şöyle ifade etmektedir:

---

⁴⁷ John Lois, *el-Medhal ile'l-Felsefe*, trc. Enver Abdülmelik, ed-Daru'l-Mısriyye'til-Kütüb, Kahire, 1957, s. 187.

⁴⁸ N. Berdayev, *The Divine and the Human*, s. 32.

⁴⁹ Berdayev, *el-Uzlet ve'l-Müctema*, trc. Fuad Kamil, 1. baskı, en-Nahdatü'l-Mısriyye, Kahire, 1960, s. 30.

“Feuerbach’ın dine karşı tutumu açık ve nettir, o, kutsala karşı olan Tanrı’nın aksine dini görüş üzerinde kalmıştır... Feuerbach’ın gayesi dini en yüce mükemmellik derecelerine vardırmasıdır.⁵⁰ Feuerbach, bir insanla diğeri arasındaki kalbe dayanan ilişkiden kaynaklanan bir dini savunmaktadır. Bu ilişki şu ana kadar gerçeğin yanlış yansımalarında hakikatini ortaya koymaya çalışmıştır. Yani insani sıfatların tek bir Tanrı ve birçok tanrılar düşüncesi şeklinde yanlış yansımada gerçeği keşfetmeye çalışmıştır. Fakat o, şimdi gerçeği direkt olarak benleşen arasındaki sergide bir aracı olmaksızın bulabilmektedir. Bu şekilde Feuerbach’ı, sevgiyi dinin en yüce şekli yaptığını görüyoruz, müjdelemiş olduğu kısmın en yüce şekli/Feuerbach’ı bütün dinin en yüce şekli olmasa da savunduğu dinin en yüce şekli.⁵¹

Feuerbach, *Felsefede Bir Reformun Zorunluluğu* adlı makalesinde şu görüştedir: İnsanlığın tarihi ancak dini değişikliklerle ortaya çıkar, tarihsel hareket ancak kökleri insan kalbinde yer etmişse temel bir şey olur.⁵² Hatırlayalım ki, Feuerbach’a göre ‘kalp’ dinin şekillerinden bir şekildir, hatta dinin özüdür.

---

⁵⁰ Engels, *Feuerbach ve Nihayetü'l-Felsefetü'l-Klasiküyetü'l-Almaniyye*, trc, Raşid el-Beravi, *et-Tefsirü'l-Maddiyü'l-Tarih*, en-Nahdatu'l-Arabiyye, Kahire, 1947, s. 55.

⁵¹ Aynı yer

⁵² Feuerbach, *The Necessity of Reform of Philosophy*, s. 1.